
Waarden en geschiedenis

De verhouding tussen geloof in God en geloof in vrijheid: Alexis de Tocqueville en het liberalisme van Mill en Hayek

door Niels de Leeuw

Politiek liberalisme en christendom hebben een gespannen verhouding met elkaar. Een beschouwing van het werk van Alexis de Tocqueville (1805-1859) en de doorwerking van zijn werk bij de liberalen John Stuart Mill (1806-1873) en Friedrich Hayek (1899-1992) biedt een interessant perspectief op die verhouding. In dit perspectief hebben het christendom en het liberalisme elkaar nodig om het geloof in individuele vrijheid te behouden.

Inleiding

Zelfs de beste leider is feilbaar. Zelfs de beste leider valt ten prooi aan het verlangen naar macht om de eigen doelen te bereiken. Zelfs koning David misbruikte zijn macht als legeraanvoerder. Om Batseba voor zich te winnen moest haar man Uria dood. David stelde Uria de Hethiet op in de voorste rangen van een hopeloze aanval om hem de dood in te jagen. Niemand had deze list door. Naar het oordeel van de Heer was het echter wel degelijk slecht wat David had gedaan (Bijbel: 2 Samuel 11, 1-27). Het verhaal is ver-

assend genoeg onderdeel van de VVD-brochure *Opgaande lijnen* (1955). Het vormt onderdeel van een betoog dat iedere leider, elke vorm van macht, beperkt moet worden en aan controle onderhevig moet zijn. In de wens van liberalen om macht te beperken is het christendom steeds afwisselend als vijand en bondgenoot beschouwd. Steeds heeft één van die twee perspectieven de overhand.

Twee liberale perspectieven op het christendom

Het eerste liberale perspectief is dat godsdiensten bondgenoten zijn voor de moraal die noodzakelijk is in een democratie. Democratische burgers moeten terughoudend zijn met het opdringen van eigen ideeën aan anderen, ook als zij een politieke meerderheid vormen en hun eigen wensen tot wet kunnen maken. In dit perspectief zou met name het christendom voorzien in verhalen om hartstochten te beperken en om een zekere bescheidenheid te tonen. Net als koning David heeft de mens talenten om zijn eigen leven mee te ontplooiën, maar is hij ook zondig. De meerderheid kan daarom volgens deze stroming niet bepalen wat goed en kwaad is. Als gevolg van die overtuiging moet de politiek zich beperken tot de meest noodzakelijke regelgeving en de rest overlaten aan de individuele besluitvorming. Getuige de VVD-brochure uit 1955 was tot en met de jaren 60 van de 20e eeuw dit christelijke perspectief op het gevaar van de meerderheid ook in liberale kringen sterk aanwezig.

Het tweede liberale perspectief is dat het

christendom wordt gezien als bedreiging voor individuele vrijheden. Het is een antiklerikale en soms ook antichristelijke stroming binnen het liberalisme die met name in de 19e en 20e eeuw voor politieke vrijheden streed tegen de politieke macht van onder andere de Rooms-Katholieke kerk. Tot de jaren 20 van de 20e eeuw had de paus nog absoluut wereldlijk gezag in de pauselijke staten in onder meer het hedendaagse Italië en Spanje en daar werd hevig tegen gestreden. In de jaren 60 van de 20e eeuw zet deze strijd voor secularisatie zich ook sterk voort in het Nederlandse liberalisme. In dit seculiere liberalisme zijn gelovigen een obstakel voor individuele keuzevrijheid rondom medisch-ethische kwesties en seksuele vrijheid. Deze liberalen strijden tegen juridische 'privileges' van godsdienstige organisaties. De artikelen 6 en 23 in de Grondwet, respectievelijk over de vrijheid van godsdienst en de positie van bijzonder onderwijs, zijn de voornaamste doelwitten om wetgeving verder te seculariseren.

Deze korte uiteenzetting van de twee perspectieven geeft houvast, maar is simplistisch. Het werk van Alexis de Tocqueville en de doorwerking van zijn werk in het schrijven van John Stuart Mill en Friedrich August Hayek geeft een meer volledige analyse van deze twee liberale perspectieven op de verhouding tussen christendom en liberalisme. Om beknopt te blijven houd ik in dit artikel andere godsdiensten buiten beschouwing. Een aanvullende analyse zou nodig zijn om de verhouding tussen het liberalisme en andere godsdiensten te belichten.

Tocqueville en Mill

De bekende Engelse liberaal John Stuart Mill was een bewonderaar van het werk van de Fransman Alexis de Tocqueville. Tocqueville kwam uit een rooms-katholieke, aristocratische familie en observeerde met een scherp oog en een kritische geest de ontwikkeling van democratie in de Verenigde Staten en in zijn eigen land Frankrijk. Mill zag in Tocqueville een medestander in de verdediging van het individu tegen de toenemende druk van de publieke opinie. Hij haalt Tocquevilles observatie aan dat de Fransen in de 19e eeuw meer op elkaar zijn gaan lijken dan tijdens voorgaande generaties. Mill vreesde met Tocqueville dat geheel Europa een eenvormige massa zou worden. Waar in China mensen tot zo'n massa versmelten door opvoeding en politiek, zag hij Europeanen eenvormig worden door de druk van de publieke opinie (Mill 2007, 122-123). Deze druk werd volgens hem steeds groter door de steeds snellere verspreiding van het nieuws en het grotere publieke bereik van de drukpers. Door massamedia verworden mensen in groeiende mate tot een geestelijke eenvormige massa.

Net als Tocqueville zag Mill in het christendom vooral een ideologische kracht tegen de 'tirannie van de meerderheid' die door de toenemende druk vanuit de publieke opinie ontstaat. Tocqueville was door en door vertrouwd met het christelijk geloof en verwees niet alleen naar het christendom als een sociologisch verschijnsel, maar ook naar de inhoud van deze religie. Tocqueville zag het verlangen naar vrijheid als een gift van God

(Tocqueville 2019b, 228). Ook Mill stelt in *On Liberty* dat God de mens heeft geschapen met het vermogen om zelf in vrijheid te denken en te handelen (Mill 2007, 109-110). In dit boek richt Mill zijn kritiek op calvinistische christenen die onvoldoende inzien hoe belangrijk vrijheid en pluralisme zijn om tot een krachtig en levend geloof te komen. Mill ziet deze christenen als een bedreiging voor een vrije democratie, maar ook als oorzaak van het uitdoven van het christendom zelf (Mill 2007, 85).

De overeenkomsten tussen Tocqueville en Mill is door de politieke filosoof Isaiah Berlin (1909-1997) nader beschouwd (Berlin 2002, 218-251). Volgens Berlin gaat voor zowel Tocqueville als Mill maatschappelijk en politiek pluralisme boven alles (Berlin 2002, 238-239). Door de verdediging van verschillende levensovertuigingen wordt de deur permanent opengehouden voor alternatieven en daarmee keuzevrijheid beschermd tegen de druk die uitgaat van de meerderheid. Christelijke stromingen die zelf onvoldoende die keuzevrijheid voorstaan dienen in politieke macht te worden beperkt, maar verdienen tegelijkertijd bescherming om binnen hun gemeenschap het leven te leiden dat de leden vanuit eigen overtuiging bepleiten.

Tocqueville en Mill hebben volgens Berlin een gedeelde haat tegen 'menselijke hordes die zich op een slachtoffer storten' (Berlin 2002, 238-239). Zij wensen beiden mensen met afwijkende meningen tegen die hordes te beschermen. Zou het toeval zijn dat Mill, Tocqueville én Berlin woorden gebruiken die

sterk verwant zijn aan die van Psalm 62, 4: 10-11: “Hoe lang stormen jullie op iemand af, proberen jullie hem gezamenlijk te vermorzelen... zelfs allen tezamen zijn ze minder dan niets. Stel geen vertrouwen in tirannie...”? Het laat de culturele invloed van het christendom op deze liberale filosofen zien.

Berlin over Tocqueville en Mill

Berlin wijst erop dat Mill ook in zijn persoonlijke geschriften is ingegaan op de inhoudelijke waarde van het christendom (Berlin 2002, 249). Ook al was Mill atheïstisch opgevoed, hij hield het bestaan van God als mogelijk en zelfs waarschijnlijk. Daarnaast beschouwde hij Christus als de beste man die ooit had geleefd (Berlin 2002, 249). Net als Tocqueville achtte Mill het geloof echter als een persoonlijke aangelegenheid. Mill benadrukte dat christelijke gemeenschappen geen druk mogen uitoefenen op anderen om zich aan (hun versie van) het christendom aan te passen. In zijn tijd kon in Engeland een atheïst worden veroordeeld of kon aan een belijder van een ‘niet erkend geloof’ zoals hindoeïsme of islam rechten worden ontnomen. Mill haatte dat volgens Berlin.

Het klassieke christelijke onderscheid tussen het eeuwige en het aardse zag Mill als een van de grootste kwaliteiten van het christendom (Berlin 2002, 249-250). Mill doelde hierbij waarschijnlijk op de invloed van de ‘tweeijkenleer’ van Augustinus, waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen de wereldse en de geestelijke macht. Volgens hem is dat onderscheid typisch voor het christendom. Mill stelde dat dit onderscheid de vrij-

heid van meningsuiting en pluralisme mogelijk heeft gemaakt. De machtspositie van het christendom deed deze belangrijke inhoudelijke kwaliteit volgens Mill echter teniet (Mill 2007, 85). Dit idee van Mill is verwant aan de opvatting van Tocqueville dat door de machtspositie van de kerk onder het Franse *ancien régime* de geestelijke kracht van de kerk zelf verloren ging (Tocqueville 2019a, 321-322). Tocqueville zag dan ook het grote belang van het christendom om zich niet te verbinden met politieke en staatkundige macht.

Samenvattend kunnen we stellen dat in het werk van Tocqueville en Mill de liberale kritiek op het christendom zich niet richt op het geloof zelf, maar op de sociale macht van kerkelijke gemeenschappen. Het doel van die kritiek was om maatschappelijk en politiek pluralisme te behouden en daarmee individuele keuzevrijheid te waarborgen. Het beeld van kerken als bedreiging voor individuele vrijheden was te begrijpen in een context waarin christelijke kerken een politieke machtsfactor waren op basis van een solide demografische meerderheid. De macht van christelijke instituties en meerderheden moest in de tijd van Tocqueville en Mill worden beperkt om de vrijheid van individuen te garanderen door het behoud van pluralisme. Vandaag de dag kan men stellen dat die individuele vrijheid ten opzichte van christelijke kerken voor de meesten vanzelfsprekend is, zeker in een sterk gesecculariseerd land als Nederland waarin de meerderheid niet tot een kerk of ander godsdienstig instituut behoort.

Het individu heeft in grote mate de keuze een andere levensstijl aan te nemen. Godsdienstige gemeenschappen hebben steeds minder invloed op individuele keuzes en dienen zich tot die realiteit als culturele minderheid te verhouden (SCP 2022, 144). De grond van kritiek op het christendom als bedreiging voor pluralisme en individuele vrijheden is grotendeels weggefallen in de Nederlandse context. De positie van het christendom in het liberale denken dient in deze seculiere context opnieuw te worden gewogen tegenover andere krachten die pluralisme en individuele vrijheden bedreigen. De gevaarlijke druk van de publieke opinie zoals Mill deze al beschreef – en die alleen maar lijkt te zijn gegroeid door digitalisering – drukt in ieder geval nu zwaarder op het individu dan de macht van kerken.

Tocqueville en Hayek

Het liberalisme van Tocqueville en Mill kan worden gezien als een liberalisme dat relatief positief is over het christendom vanwege de vanzelfsprekendheid van het geloof in de 19e eeuw in Europa. In de tweede helft van de 20e eeuw was die vanzelfsprekendheid door secularisatie niet langer het geval. Om die reden is het interessant om de invloed van Tocqueville op het werk van een moderne liberaal, de econoom en Nobelprijswinnaar Friedrich Hayek, nader te bekijken.

Materialisme als gevaar voor het liberalisme

Hayek verdedigt in zijn klassieker *The Road to Serfdom* (1944) de stelling dat socialisme de weg naar slavernij is. Hij stelt dat socia-

lisme een samenleving nastreeft waarin materiële gelijkheid en zekerheid wordt bereikt. Daarvoor moet de samenleving als eenheid worden gezien, waarin individuele mensen middel zijn tot dit economische doel. Hayek citeert een politieke toespraak van Tocqueville, waarin hij expliciet spreekt over dit punt:

“Democracy extends the sphere of individual freedom, socialism restricts it. Democracy attaches all possible value to each man; socialism makes each man a mere agent, a mere number. Democracy and socialism have nothing in common but one word: equality. But notice the difference: while democracy seeks equality in liberty, socialism seeks equality in restraint and servitude” (Hayek 2001, 25).

Socialisme komt volgens Hayek voort uit de wens om te plannen. Deze wens om te plannen komt voort uit het streven naar zekerheid. Het streven naar zekerheid is vaak sterker dan de liefde voor de vrijheid. Zonder economische zekerheid vinden veel mensen het streven naar vrijheid waardeloos. Hayek stelt daar tegenover dat de prijs van vrijheid soms het opofferen van materiële zekerheid is. Als mensen niet tot dat offer bereid zijn, kan de staat onder het mom van het vergroten van zekerheid vrijheden steeds verder beperken. Hayek had deze gedachte ook direct kunnen citeren uit Tocquevilles *Het Ancien Regime en de Revolutie* (1856):

“De mensen uit de achttiende eeuw waren nauwelijks bekend met het soort hartstocht voor welbevinden dat de moeder van de onderwerping is...” (Tocqueville 2019b, 174).

De rol van traditionele gemeenschappen voor het behoud van individuele vrijheden

Hayek citeert Tocqueville in zijn latere boek *The Constitution of Liberty* (1960): "...want zij moeten weten dat men het rijk van de vrijheid niet kan stichten zonder dat van de zeden, en de zeden niet kan funderen zonder geloofs-overtuigingen" (Hayek 2006, 56; Tocqueville 2019a, 28). Een bescheiden verwijzing in een voetnoot, maar in het hoofdstuk '*Freedom, Reason and Tradition*' blijkt Hayek sterker beïnvloed door het denken van Tocqueville. Hayek bespreekt in dit hoofdstuk de paradox dat iedere succesvolle vrije samenleving altijd is gebaseerd op tradities. Hij benoemt cultuur, religie en wetenschap als belangrijke tradities die waardevolle kennis doorgeven. Deze tradities zijn niet kostbaar omdat vroegere generaties wijzer waren dan wij, maar omdat ze een lange evolutie van succes en falen belichamen. Mensen volgen die tradities, waardoor ze zonder overheidsingrijpen succesvol kunnen (samen)werken op een vrije markt en conflicten kunnen oplossen in een vrije samenleving.

De menselijke rede is nuttig, maar beperkt

In de visie van Hayek is de individuele rede alleen effectief wanneer deze voortbouwt op de traditionele kennis van de beschaving waarin het individu leeft. Tradities dragen kennis over via gewoonten, conventies, taal en morele overtuigingen. Kennis die het individu niet uit zijn eigen ervaringen kan halen (Hayek 2006, 23, 61-62). Tradities als belichaming van morele kennis moeten worden overge-

dragen om als bron te dienen voor individuele en collectieve oordeelsvorming. Hoe traag deze tradities zich soms ook ontwikkelen, alleen op basis daarvan kunnen de individuele rede en de samenleving op een hoger niveau komen volgens Hayek. Dit idee van een langzame morele evolutie binnen tradities staat in contrast met de revolutionaire rede van een beperkte groep mensen die stelt de gehele waarheid te kennen, volledig redelijk te zijn en te kunnen plannen om directe sociaaleconomische zekerheid te geven.

Hayek benadrukt de beperkingen van de rede. De rede is het meest waardevolle bezit van de mens, maar niet almachtig en niet in staat om op zichzelf leidend te zijn (Hayek 2006, 61). Een daadwerkelijk intelligent gebruik komt voort uit inzicht in de beperkingen van de rede. Voordat politiek ook maar kan proberen de samenleving te veranderen, moeten we de gehele samenleving volledig begrijpen. Tegelijkertijd moeten we ons steeds realiseren dat als we denken de samenleving te begrijpen, we ook fout kunnen zitten, met onbedoelde schadelijke consequenties tot gevolg. Hayek is niet tegen het gebruik van de rede, maar wel tegen het gebruik van de rede door de politiek met de claim dat er geen alternatieve waarheden mogelijk zijn en de politiek de waarheid reeds in pacht heeft (Hayek 2006, 62).

Het geloof in vrijheid komt voort uit een religieuze geest

Individuele vrijheid kan volgens Hayek alleen voortbestaan op basis van een moraal die tradities centraal stelt als tegenwicht aan economische waarden, de overschatting van

rationaliteit en materiële zekerheid. Uiteindelijk moeten mensen geloven dat deze democratische vrijheidsmoraal op basis van traag ontwikkelende tradities altijd beter is dan beloftes van mensen die directe zekerheid en inzicht in de waarheid beloven. Maar waar liggen nu uiteindelijk de wortels van dit ogenschijnlijk zo inefficiënte en irrationele geloof in vrijheid?

Hayek spreekt op dit punt net als Tocqueville over de religieuze geest (Hayek 2001, 210). Een geest van terughoudendheid ten aanzien van het geloof in de eigen rede als manier om zelfstandig de gehele samenleving te kunnen begrijpen; een geloof dat de angst beteugelt om vrij te zijn; een geloof dat je als individu uiteindelijk bijdraagt aan een groter geheel. Hayek spiegelt hiermee de opvattingen van Tocqueville:

“Het verlangen naar vrijheid zelf. Vraagt u me niet om dit edele verlangen te ontleden, men moet het zelf ervaren. Dat gaat vanzelf bij mensen met een groot hart, die God heeft voorbereid om zich ervoor open te stellen” (Tocqueville 2019b, 228).

Een belangrijk verschil tussen Tocqueville en Hayek is dat Tocqueville spreekt vanuit een authentiek geloof in een christelijke God. Hayek redeneert vanuit het idee dat geloof een psychologisch en sociologisch nut heeft, waarbij bewustzijn wordt gecreëerd over de beperktheid van de menselijke rede als instrument om de samenleving volledig te begrijpen. Een inzicht in en respect voor de wetenschappelijke traditie waarmee kennis van generatie op generatie wordt overgedragen is

voor Hayek eveneens deel van deze religieuze geest.

Actualiteit

Wat levert deze beschouwing nu op? Ten eerste dat in sommige liberale beschouwingen van de democratische rechtsstaat de christelijke godsdienst ten onrechte in het algemeen als schadelijk wordt gezien. In de interpretatiegeschiedenis van Mill en Tocqueville ligt de nadruk vaak op hun kritiek op het christendom. Beiden keurden echter specifiek de politieke macht van kerken af en hechtten daarentegen positieve betekenis aan het christendom in het algemeen. De rol van het christendom in het liberale denken dient in een sterk geseculariseerde samenleving opnieuw te worden gewogen ten opzichte van andere krachten die pluralisme en daarmee individuele keuzevrijheid bedreigen. Natuurlijk moeten godsdienstige gemeenschappen die onvoldoende de grenzen van hun eigen macht over individuen en andere gemeenschappen erkennen worden beperkt, maar dat risico is door secularisering sterk afgenomen. Het gewicht van de publieke opinie zoals Mill deze beschreef drukt ten opzichte van de 19e eeuw zwaarder op het individu in Nederland dan christelijke gemeenschappen na eeuwen secularisering.

Ten tweede is het belangrijk om met Tocqueville, Mill en Hayek te begrijpen dat het geloof in vrijheid net zo weinig vanzelfsprekend is als het geloof in God. Ook het geloof in vrijheid staat onder druk door de overtuiging van een groep mensen dat politieke problemen effectief en daadkrachtig kunnen worden opgelost op basis van enkel wetenschappelijk beleid. In een politiek klimaat waarin mensen angstig

worden door velerlei crises ontstaat er publieke druk om met snelle en rigoureuze maatregelen te komen ten koste van de individuele vrijheid. Autoritaire leiders die de waarheid claimen en volledige materiële zekerheid beloven spelen handig in op die angst. Liberale politici dienen zich daar verre van te houden, maar deze liberale houding wordt vaak ten onrechte weggezet als plat pragmatisme of een gebrek aan beleid en ideologische overtuiging. In de liberale traditie van Tocqueville, Mill en Hayek wordt deze houding echter ideologisch gefundeerd vanuit een religieuze geesteshouding waarin de mens steeds bewust is van het nut, maar ook de beperkingen van zijn eigen rede en die van wetenschappelijke kennis om de samenleving te vormen. Wetenschappelijk beleid is voor een liberaal in deze stroming niet vanzelfsprekend goed beleid. Het behoud van individuele vrijheden is van een grotere orde, al was het maar omdat vanuit pluralisme en individuele keuzevrijheid maatschappelijke en wetenschappelijke voortuitgang wordt bewerkstelligd. Het is van belang deze ideologische overtuiging die ten grondslag ligt aan ogenschijnlijk pragmatisme te begrijpen en uit te leggen. Het geloof in vrijheid staat op het spel.

Niels de Leeuw is religiewetenschapper, publicist en docent. Delen van dit artikel verschenen eerder als blog voor het Tocqueville-project van de Radboud Universiteit.

Literatuurlijst

- Berlin, I., 'John Stuart Mill and the Ends of

Life', in: Hardy, H. red., *Isaiah Berlin. Liberty*, Oxford, 2002.

- De Tocqueville, A., *Over de democratie in Amerika*, Rotterdam, 2019a [1835-1840].
- De Tocqueville, A., *Het Ancien Regime en de Revolutie*, Amsterdam, 2019b [1856].
- Hayek, F.A., *The Road to Serfdom*, London, 2001 [1944].
- Hayek, F.A., *The Constitution of Liberty*, London, 2006 [1960].
- Katholieke Bijbelstichting, *Bijbel: Willibrordvertaling*, 's-Hertogenbosch, 1995.
- Mill, J.S., *Over vrijheid*, Amsterdam, 2007 [1859].
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Religie in een pluriforme samenleving: Diversiteit en verandering in beeld. Deel 3: Buiten kerk en moskee*, Den Haag, 2022.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Opgaande lijnen*, Den Haag, 1955.